

УДК 321.728

Томаш Масарик про внутрішні проблеми демократичного розвитку

Михайло Нагорняк,

доктор політичних наук,

професор кафедри теорії та історії держави і права

Львівського державного університету внутрішніх справ

У статті досліджується оцінка демократії президентом першої Чехословацької республіки Т. Масариком, політичним ідеалом якого було створення держави гуманної демократії. З'ясовується роль і значення проголошених ученим демократичних ідеалів у розбудові української правової держави і громадянського суспільства.

Ключові слова: демократія, держава гуманної демократії, цінності ліберальної демократії, свобода індивіда.

The paper contains the evaluation of democracy made by the first president of Czechoslovakia Republic T. Masaryk, whose political ideal was the creation of a state of humane democracy. The role and value of the democratic ideals proclaimed by scientist for the Ukrainian legal state and civil society is defined.

Keywords: democracy, state of humane democracy, values of liberal democracy, freedom of individual.

Впровадження інноваційних технологій і поширення електронних засобів комунікації призвели не тільки до зміни способів виробництва, але й до руйнації раніш усталених підвалин суспільної солідарності, фрагментації й атомізації суспільства, зниження його здатності впливати на політику держави, в якій дедалі відчутніше даються взнаки корпоративні й авторитарні тенденції. За цих умов політична еліта отримала ефективні інструменти маніпулювання людьми, що ставить під питання вільний вибір ними своїх рішень і ліній поведінки і взагалі самостійної участі в політичному процесі.

Не менш серйозні виклики породжує глобалізація, яка, прикриваючись небезпекою, що нависає над цивілізацією, стимулює інформаційні, культурні, фінансові, міграційні, криміногенні потоки, які не в змозі контролювати національні держави, котрі є головними носіями сучасної демократії. З огляду на це на XX Всесвітньому конгресі МАПН (Фкуока, липень 2006 р.) під час обговорення теми „Чи працює демократія?” деякі вчені висловлювали думку про кризові процеси в розвитку демократії. У політиці держав ці процеси проглядаються в появі контурів корпоративно-автократичного правління і домінування силових і авторитарних підходів при розв'язанні міжнародних проблем.

Все це диктує необхідність проведення поглибленого і адекватного до нинішніх умов аналізу теорії і практики демократії на кожному етапі історичного розвитку. Такий підхід, ми вважаємо, найбільш відповідає самій суті поняття демократії, яке є не тільки багатозначним, але й історичним, а тому на кожному етапі розвитку суспільства воно змінюється, модифікується.

Погляди Томаша Масарика (1850 – 1935 рр.) для нас цікаві тим, що в умовах наростання тоталітарних тенденцій і кризи ліберально-демократичних цінностей у міжвоєнній Європі цей мислитель зумів віднайти і застосувати адекватні національним традиціям і культурі свого народу засоби акумуляції і висловлення розмаїтих інтересів і прагнень суспільства, які сприяли утвердженню парламентської демократії. У своєму науковому підході до оцінки демократії Т. Масарик виходив з того, що „демократії ще ніде послідовно не здійснено; всі демократичні держави є тепер лише спробою демократії” [3, с. 453]. Віддаючи належне цінностям ліберальної демократії, які стали орієнтиром для політичного розвитку повоєнної Чехословаччини, учений вважав помилкою спробу оцінювати характер демократії на основі хрестоматійних західних моделей, які виникали в результаті політичної боротьби і тривалого політичного досвіду. Визнаючи, що „народ і обраний ним парламент є джерелом усієї влади і найвищим політичним авторитетом”, Т. Масарик зауважує: „Не слід забувати, що вже схоластики визнавали політичну владу народу і що були католицькі та протестантські правники і теологи, які проповідували право на революцію і знищення тиранів” [5, с. 235].

На думку вченого, перші кроки до демократії були зроблені не завдяки доктрині, що народ має право на владу, а з бажання припинити гноблення інших привілейованим класом. „Демократичний ідеал є не лише політичним, а й соціальним та економічним”, – підкреслює перший президент ЧСР [5, с. 236]. Цим пояснює вчений прагнення демократії „ліквідувати принцип політичного і соціального панування, заснованого на підкоренні” [2, с. 530]. Якщо із соціальної точки зору демократія „означає подолання деградуючої бідності; при демократії людина для людини не повинна бути засобом” [2, с. 237], то з політичної точки зору „для сучасної демократії важливий не принцип влади, а прагнення до того, щоб сам

народ управляв народом і в ім'я народу" [2, с. 530]. Таке бачення демократії Т. Масариком ставило в практичну площину вирішення важливого для демократії завдання, сформульованого ще Ж.-Ж. Руссо в „Суспільному договорі“: „Знайти таку форму об'єднання, яка захищатиме й опікуватиме з усією спільною силою особу і маєтності кожного члена об'єднання і в якій кожен, єднаючись з усіма, все ж може коритися тільки самому собі й лишатися, як і доти, вільним" [4, с. 207].

Розуміючи, що повної гармонії між свободою індивіда і демократичною організацією соціуму досягти досить важко, учений накреслює оптимальні шляхи, які можуть наблизити нас до цього ідеалу. Відкидаючи сумніви і невизначеність, він звертає нашу увагу на те, що на кожному історичному етапі пропонувалися свої шляхи реалізації цього завдання. Першим і найзначнішим з них Т. Масарик вважає обґрунтування теорії представницької демократії. При цьому він зауважує, що теоретичне обґрунтування демократії як влади більшості відбулося тоді, коли, ліквідовуючи залишки аристократичної влади, політики намагалися здобути прихильність народу, сприяли поверненню народові його власної мудрості та гідності. „Демократія є не лише державною формою, не лише тим, що записано в конституціях; демократія – це точка зору на життя, що полягає в довірі до людей, в людяності" [5, с. 236]. Авторитарність має бути повалена, щоб міг панувати розум, який визнає доктрину природних прав. Саме ця доктрина знищила пошану до традиції, „тому що діяла від імені справедливості, не шкодуючи ні роду, ні багатств" [6, с. 42, 62].

Для того, щоб ми могли судити, наскільки в тих чи інших умовах можна говорити про рівень розвитку демократії, Т. Масарик подає нам певний перелік критеріїв. Серед критеріїв демократії на перше місце він ставить вільних громадян, які є головними дійовими особами суспільного самоуправління, впорядкування і реформування парламентської системи, спрощення державного і адміністративного апарату, високий фаховий рівень і відповідальність управлінських кадрів, заміна письмових бюрократичних погоджень усними, зміцнення міждержавності як організованої всекультурної співпраці і поділу праці між народами і державами [1, с. 185 - 186].

Отже основою демократії у президента-філософа Т. Масарика виступають вільні громадяни, небайдужі до суспільного життя, які діють свідомо, беруть участь в суспільному самоуправлінні, впливають на нього в тому напрямі, який вони вважають бажаним. „Демократія, – пише Т. Масарик, – є режимом життя і для життя, вимагає працю і є режимом праці, а праця є спокій. Праця подолає аристократизм і революційність, праця фізична і розумова" [9, с. 308]. Праця здатна ліквідувати принцип політичного і соціального панування, що ґрунтується на підкоренні, і протистояти авторитарним імпульсам, котрі виходять як із середини національних державних спільнот, так і ззовні. „Якщо у нас має бути справді модерна, послідовна демократія, – підкреслює Т. Масарик, – то

мусимо позбутися старих політичних звичок, тобто всіх форм і різновидів насильства”, бо „демократія є державною формою новочасної організації суспільності, модерного світогляду модерної людини; демократія впливає з цілого світогляду й погляду на життя, погляду нового, нового щодо кута зору, нової методики. Визнання рівності всіх громадян і її здійснення, визнання свободи для всіх громадян – гуманітарна засада братерства всередині й ззовні; це не лише політичне, але й моральне *novum*” [1, с. 108]. Заперечуючи панування непрацюючих над працюючими, демократія вимагає, щоб трудилися всі і кожний зокрема [2, с. 529]. У Т. Масарика антитеза „аристократизм – демократизм” вміщує в собі принципово різне вирішення проблеми авторитету. Тоді як аристократична нерівність є визнанням і втіленням принципу авторитету імператора чи церкви, авторитету абсолютного, демократія посилається на такі авторитети, як народ, людство, маси, цивілізація, культура, розвиток тощо. Але критично мисляча людина може визнати тільки так званий внутрішній авторитет, авторитет етичний. Суверенітет народу не можна розглядати в дусі абсолютистського авторитету монарха. „Демократія, що боронить суверенність народу, відрізняється від аристократії, передусім монархічної, не лише ступенем розвитку, але і своєю якістю. Старі монархії були з Божої ласки, республіканська демократія є державою з народу, народом для народу” [3, с. 464].

Розглядаючи демократію як програму внутрішньої політики держави, Т. Масарик зазначає, що вона має розвиватися на основі „гуманності свободи, за допомогою свободи, і то свободи щораз досконалішої”, оскільки саме „свобода є метою і суттю демократії” [3, с. 464]. Разом з тим, автоматичного взаємозв'язку між розширенням меж свободи і її позитивними результатами в усіх сферах суспільного життя не існує. Це, перш за все, обумовлюється тим, що всі демократичні держави розвинулися зі старих режимів на принципах свободи, рівності, братерства, котрі не втілені повністю в життя саме тому, що справжньої демократії ще ніде послідовно не розбудовано. Т. Масарик підкреслював, що, поганих демократій, попри всі їх вади, не буває, є лише погані демократи.

Вийшовши за межі панівної у той період ліберальної і соціалістичної традиції, учений запропонував свій варіант відповіді на основне питання демократії, створивши теорію релігійної, гуманістичної за своєю суттю демократії, в якій гармонійно поєднувалася б свобода індивіда і демократична організація соціуму.

Політичним ідеалом Т. Масарика було створення держави гуманної демократії, демократії економічної, політичної, соціальної. Він заявляв, що в демократичній республіці не може бути умов для експлуатації людини людиною, одного стану іншим. „При демократії, – наголошував він, – людина для людини не повинна бути засобом. Оте природне розмаїття мусить бути впорядковане поділом та ієрархією функцій і праці; організація людей неможлива без керівників і підлеглих, але це повинна

бути саме організація, а не привілей, не аристократичне панування, а взаємодопомога” [5, с. 237].

Перший президент Чехословацької республіки порушив у державно-політичній площині питання про людський вимір демократії, який, на його переконання, може стати надійним бар’єром на шляху нейтралізації будь-яких протиправних та аморальних проявів у державному житті. „Без загального визнання моральних основ держави і політики, – наголошує Т. Масарик, – не можна управляти жодною державою, жодною громадською організацією; жодна держава, що порушує загальнолюдські основи моральності, не втримається. Держава і закон черпають свій авторитет із загального визнання моральних засад та із загальної згоди громадян у головних поглядах на життя і на світ. Повторюю і наголошую: демократія є не лише державною і адміністративною формою, а й поглядом на життя і на світ” [1, с. 200]. При цьому не слід забувати, що демократичні форми життя можуть породжувати й негативні прояви, якщо реальні суб’єкти демократії не поважають норми права і моральних принципів. Найглибшим аргументом Т. Масарика на користь демократії є його віра в людину як у найвищу цінність, у її духовність. Тому, з етичної точки зору, демократія є не чим іншим, як „політичним втіленням любові до ближнього” [5, с. 236]. Саме взаємовизнання гідності і значущості одне одного, кожного іншого громадянина рівним собі робить демократію дієвою, оскільки вона спирається на свідомих та активних громадян. Цей зовні формальний принцип рівності виступає у Т. Масарика однією з фундаментальних моральних засад демократії. Людина відчуває себе невід’ємною часткою суспільства і сприймає свою належність до нього як факт значущий і знаменний. Глибинний сенс демократії полягає в тому, що вільний громадянин свідомо служить товариству, громаді, громадянству. Втілити гуманізм як політико-правову ідеологію у практику державотворення можна лише за умови, якщо він відповідатиме об’єктивним соціальним відносинам і будуть створені реальні умови, за яких кожна людина буде пред’являти собі високі професійні та соціальні вимоги.

Своєрідним фокусом, що інтегрує всю динаміку людського життя, є для Т. Масарика релігія, яка дає відчуття приналежності до цілості світу, відчуття особистого зв’язку з Богом. Характерною ознакою такого зв’язку є відчуття впевненості, себто рефлексивна теїстична життєва спрямованість. Саме релігійне визначення синтезуючої концепції природного людського духу Т. Масарик ставить в основу концепції релігійної демократії. При цьому духовне спрямування такої демократії виступає як основа життя, що протистоїть небезпеці занепаду, яка загрожує західній духовності та моральності своїми універсально матеріалістичними вимогами.

Концепцію релігійної демократії учений розумів як тривалий глобальний напрям, який слід підтримувати в сенсі політичному, забезпечуючи необхідні інституційні умови для релігійної терпимості [7, с. 400]. У ширшому розуміння слова це означає позитивний заклик до

розуміння людського життя як віри громадян, об'єднаних ідеєю „місії своєї держави та народу”, себто заклик до морального вдосконалення життя, перманентної реформи, революції „голів і сердець” [7, с. 334 - 335]. Тоталітарна альтернатива людського існування, яка в буквальному сенсі перервала традицію західної цивілізації і яку пройшли ми, вивела філософію Т. Масарика у центр досвіду боротьби демократії з тоталітаризмом. Сучасне розширення демократичної цивілізації у світовому масштабі, зрозуміло, не може не радувати нас, але воно неоднозначне. Його очевидною слабкістю є роздвоєне розумінні сенсу та завдань демократії.

Сьогоднішню західну демократію не можна розглядати лише крізь призму технічного вдосконалення своїх інституцій, оскільки їй притаманне намагання забезпечити певний культурний розвиток в усіх сферах людської діяльності. При цьому вироблення засад демократичної культури суспільства покладається на інституцію, яку розглядають як первинну гарантію вільного демократичного суспільства і держави. Така позиція є природним наслідком розмежування приватної і суспільної сторін людського життя, де сфери моралі та релігії покладаються на індиферентну частину приватного життя громадян, причому індиферентну з погляду ієрархічної висоти „об'єктивності”, витвореної інституцією суспільного життя. За таких обставин гарантія демократії, що виростає із спокійної менеджерської індиферентності соціальної інженерії найрізноманітніших форм, заледве чи може бути гарантією у сенсі довготривалої перспективи стабільної демократії.

Однобічне розуміння різниці між суспільною і приватною сферами людського життя є причиною такого ж однобічного акценту на функціонуванні інституційного механізму демократії як основної життєвої впевненості громадян. Саме це й заклало екзистенційне роздвоєння та вразливість ліберальної демократії. Правда, слід відзначити, що в країнах, де демократія виникла безпосередньо на ґрунті морального релігійного середовища, таке небезпечне роздвоєння не має під собою міцної основи традиційно закоренілих звичок.

Основне джерело кризи, ми вважаємо, приховується у централістській інституційній традиції лібералізму, що у філософському сенсі була закладена в основу просвітницького раціоналізму, який виник у Франції і поширився у Європі, а згодом був розвинутий у філософії раціоналістичного матеріалізму, яка була підсилена ідеологією та практикою марксизму. З дискредитацією ідеології марксизму на його місце в 1980-х роках приходять неолібералістичний постмодернізм.

Саме в умовах кризи марксизму та неолібералістичного постмодернізму і під потужним впливом політичної культури Заходу радянське, а з 1990-х років пострадянське суспільство намагається самовизначитися в національному і державницькому плані та ідентифікувати свою політичну систему за ліберально-західним зразком. Цей процес самовизначення

відбувався в умовах панування єдиної комуністичної культури та єдиного політичного типу, а тому при виході з комунізму відбувся черговий глибокий соціокультурний розкол українського суспільства. Особливості його полягають в тому, що на базі єдиного історичного кореня ми маємо сформовані в силу історичних обставин два протилежні культурні й цивілізаційні устрої. Один з них базується на старомосковській східній культурі „резервації”, а другий – на європейській. Таким чином, внутрішні проблеми розвитку демократії не пов’язані з притаманним суспільству протистоянням „верхів” і „низів”, а з фундаментальним питанням цінностей суспільного буття.

На жаль, сьогодні можна констатувати, що в процесі руйнації радянської системи організації управління політична еліта, підпорядкувавши собі демократичні принципи, пішла шляхом вимивання реального змісту демократії і створила широкий простір для хаотичної боротьби у „верхах” за владу, за доступ до ресурсів, за розподіл доходів. Такий стан справ у перехідний період не має нічого спільного з демократією, адже „демократія, – наголошує Т. Масарик, – з соціальної точки зору означає подолання бідності; республіка, демократія не допускає, щоб окремі особи чи стани використовували своїх співгромадян. Оце природне розмаїття мусить бути впорядковане поділом та ієрархією функцій і праці; організація людей неможлива без керівників і підлеглих, але це має бути саме організація, а не привілей, не аристократичне панування, а взаємодопомога, демократії потрібні лідери, а не пани” [53, с. 237]. Владна верхівка не може існувати поза контролем суспільства, сама по собі, бо в іншому випадку вона залишається поза зоною критики, що призводить до олігархізації влади. Тому критику Т. Масарик вважає „передумовою не тільки демократичної рівності і свободи”. Він наголошує, що „без критики, без публічності немає знання, немає демократії. Демократію цілком слушно називають ерою дискусії” [2, с. 535].

Слід відзначити, що, наповнюючи гуманістичним змістом поняття демократії, учений Т. Масарик тим самим поглиблював європейську філософсько-правову та політичну традицію і пов’язану з нею політичну практику, яка відкидала помилкову концепцію політики, котра релігії та духовному життю відводила лише сферу приватного життя. Ця філософія політики формувалася в процесі розвитку інтерпретації християнського платонізму, зорієнтованого на духовну суть демократизму. Вона розкривається, на думку Т. Масарика, через специфіку християнського поняття національної індивідуальності, яке полягає, перш за все, в посиленні акценту на значущості авторитету християнської моральної свідомості індивідів та їх взаємостерпимості. Як зазначає В. Герольд, саме на цих засадах у межах середньовічного реалізму і формувалися духовні підвалини гуситського реформаційного руху [див. 8].

Розвиваючи ці думки, Т. Масарик розглядає загальний, досить високий рівень культури самосвідомості всього народу, його вміння правильно

оцінювати якість життєвих настановлень і вчинків як передумову органічного соціального розвитку. Криза демократії є, перш за все, питанням моральності, робить висновок вчений. На його переконання, „демократія має свої помилки, тому що громадяни мають свої помилки” [5, с. 237]. Тому Т. Масарик звертає увагу на те, що основним завданням демократії і її основною проблемою є „заміна напівосвіченості повною освітою”, а звідси постає проблема необхідності реформування роботи всіх освітніх закладів, які мусять „учити думати, мусять привчати до методу й наукового духу” [3, с. 475]. „Демократія, – підкреслював вчений, – спирається на знання, на всебічну та загальну освіту, демократія є постійним змаганням до політичного виховання і взагалі вихованням громадянства” [3, с. 465]. Вимагаючи підвищення якості навчання, він домагався не однобічного інтелектуалізму, а, в першу чергу, навчання, яке було б зорієнтоване на моральні ідеали, бо демократію він розглядає як моральне відродження політики, школи, громадянського й приватного життя. Таким чином, гуманістична демократія є дієвою формою, котра відповідає об'єктивним соціальним відносинам, які виявляють спільну родову сутність різних суб'єктів.

Т. Масарик ще раз нагадував своїм критикам, що демократію не слід розглядати як поголовну рівність, що нівелює особистість. Навпаки, „демократія зародилася і розвивається з модерного індивідуалізму” [3, с. 464]. Гуманізм як соціальне самовизначення людини наповнювався реальним практичним змістом лише на основі конкретно-історичних форм суспільних відносин. З розбудовою держави, на думку Т. Масарика, реально постає проблема формування нових відносин на базі принципів гуманістичної культури. Це вимагає від кожного індивіда висунування самому собі високих професійних, соціальних і моральних вимог. Індивіди, які пред'являють загальні вимоги до себе, до результатів своєї діяльності, складають суспільство, здатне до саморегулювання на основі взаєморозуміння, добровільного прийняття спільних правил життя, поваги до цих правил та їх послідовного дотримання. У цьому знаходить своє підтвердження велика практична значущість для життя народу загального морального закону, який підтримується реальними життєвими позиціями всіх індивідів. Підкресливши прямий зв'язок релігії з життєвими орієнтаціями, в тому числі й з політикою, Т. Масарик сформулював поняття релігійної демократії, яке слід розглядати як висловлення духовно-моральної та філософсько-політичної традиції.

Досвід ХХ століття демонструє нам безперестанну суперечливість між етично вмотивованим наступом демократичної цивілізації та моральною байдужістю, яка супроводжується закликами до повернення до старих стратегій великодержавної рівноваги як можливої гарантії у світі. Тому очевидним є те, що перехід колишніх комуністичних країн від ретельно розроблених способів тоталітарного правління до демократичних засад життя включає в себе не менш витончену і рафіновану протилежну

схильність оновлення старих тоталітарних звичок, ментальності, стилю життя й політичної поведінки.

Отже сьогодні існує реальна загроза появи нової версії тоталітаризму. Найбільш очевидним прикладом цього можуть бути систематичні „підігрівання” націоналістичного шовінізму, маніпулювання ним з метою збереження, оновлення й посилення влади. Іншими словами, ключові уроки ХХ століття – століття світових воєн і тоталітарних режимів – досі не усвідомлені. Раціональним ядром цих уроків є незамінність виразного духовного та морального пріоритету у вирішенні політичних питань, на які вказував учений-філософ, перший президент Чехословацької республіки Томаш Масарик.

Література:

1. **Масарик Т. Г.** Право і демократія: Вибрані праці / Передмова, упоряд. М. М. Нагорняка / Т. Г. Масарик. – К.: Логос. – 2007. – 336 с.
2. **Масарик Т. Г.** Россия и Европа. Эссе о духовных течениях в России / Т. Г. Масарик. – С-Пб.: Издат. Русского Христианского гуманитарного института, 2004. – Кн. II. – Ч.2. – 720 с.
3. **Масарик Т. Г.** Світова революція за війни і у війні 1914 – 1918: Спомини / Пер. з 2-го зміненого видання М. Саєвича / Т. Г. Масарик. – Львів: Червона калина, 1930. – Ч. II.
4. **Руссо Ж.-Ж.** Об общественном договоре. Трактаты / Ж.-Ж. Руссо – М., 1998.
5. **Чапек К.** Бесіди з Т. Г. Масариком: пер. з чеської Л. Ю. Кіцили / К. Чапек. – Львів: Каменярь, 2001. – 270 с.
6. **Bryce J.** Moderni demokracie. – Praha, 1927.
7. **Masaryk T. G.** Cestademoracie III. – Praha: Ustav T.G Masaryka, 1994.
8. **Herold V.** Pražska universita a Wyclif. – Praha: Univerzita Karlova, 1985.
9. **Opat J.** Pruvodce životemadilem T. G. Masaryka Česká otázkvčeraadnes. – Praha, 2003.